

Hanák Péter

az MTA rendes tagja

MODERNIZÁCIÓ ÉS ANTIKAPITALIZMUS MAGYARORSZÁGON

Elhangzott 1996. június 6-án

Témám egy nagyobb munkálat része, és voltaképpen szerves folytatása a levelező taggá választásom után a tőkés vállalkozó eredetéről elmondott székfoglalónak. Előadásomat akkor azzal zártam, hogy tételeimből ugyan távlatos következtetéseket lehetne levonni a kapitalizmus „idegenségéről” és „anorganikus” jellegéről hirdetett teóriákat illetően, de ezt későbbre, jobb időkre halasztottam. Nos, azok az idők ugyan késni látszanak, de alighanem ezért érzem időszerűnek, hogy az öt évvel ezelőtt prolongált következtetéseket mai székfoglalómban előadjam. Minthogy azóta sok idő telt el, és az akkori előadás magyarul nem jelent meg, illendőnek és szükségesnek tartom, hogy a tőkés vállalkozó eredetéről kialakult nézeteimet bevezetésképpen összefoglaljam.

Kiindulópontom nem az az egykori ellenzéki politikai alapállás volt, amely jobbadán a bécsi magyar udvar gazdaságpolitikájának rovására írta elmaradottságunk minden nyűgét-bajját, a vállalkozói szellem szunnyadását, sőt a tőkés modernizáció csírójaként prezentált paraszti háziipar elsorvasztását is. Ezzel szemben az én felfogásom a nyersanyag természetének, a szakszerű megmunkálás emberi és szervezeti adottságainak, tehát egy társadalmi struktúra működési feltételeinek kutatásához nyúlt vissza. Egészen konkrétan, a központi szerepet játszó textilipart véve példának, kimutattam, hogy csupán a len alkalmas

– akár ipari szakképzettség és tőkés közreműködés nélkül is – paraszti háziiparra. A gyapjú- és pamutipar már nagyobb szakképzettséget, többnyire a tőkés *Verleger* (kihelyező-felvásárló) irányítását igényli. E feltételek hiánya magyarázza, hogy a textilmanufaktúra Magyarországon – és Kelet-Közép-Európa nagy részén, az elmaradottság ismert okai miatt – nem alakult ki, akárcsak a nyugati típusú iparos-vidékek, ahol a Verlag-rendszer megteremtette a manufaktúra formát. Magyarországon a 18. század utolsó harmadában alapított manufaktúrák tönkrementek, elpusztultak, még ha a császári család tagjainak nevével ékeskedtek is. Jószerivel csak a Forgáchok gácsi posztómanufaktúrája virágzott fel, az is részvénytársasági formában, osztrák tőke segítségével. Ugyanez a fejlődésbeli visszamaradottság érvényes a jórészt főúri birtokosok által üzemeltetett bányákra, hámorokra és az egyéb iparágakra is.

Ha azonban sem a főúri hámorokból, sem a céhes polgárság szerfölött konzervatív üzleti és üzemi rendjéből, sem a lenvászonnál megrekedt paraszti háziiparból nem teremtettek meg a modernizáció alapfeltételei, akkor miből jött mégis létre a hazai vállalkozó tőkés? Előadásom másik lényeges megállapítása az volt, hogy elsősorban és alapvetően a bel- és külföldi *terménykereskedelemből*. Ezt a kiindulópontot akkor is helyesnek tartom, ha egyes kutatók csaknem egyenlő hangsúllyal emelik ki a vas- és a textilkereskedelem s a telekspekuláció szerepét, hiszen az utóbbiak is az agrárkereskedelemből fakadó felhalmozás és az általa fellendülő modernizáció élvezői voltak. A dinamikusan bővülő terménykereskedelem teremtette meg ugyanis a bővülő belső és külső piacot, ez ösztönözte a mezőgazdaság kommercializálását, az infrastruktúra kiépülésének kezdeti lépéseit, ez nyitott utat az agrártermékek korszerű ipari feldolgozása előtt is. Következésképpen a terménykereskedelemből és a hozzákapcsolódó egyéb kereskedelmi és pénzügyletekből felemelkedő burzsoázia alapozta meg Magyarországon a tőkés vállalkozás legjárhatóbb, a hazai viszonyoknak legjobban megfelelő – használjuk egyelőre a tudományosan kétes értékű szót – „organikus” útját.

Ez a tétel annyira kézenfekvő és bizonyítható, hogy a nacionalizmus századában, annak még hanyatló ágában is használható, sőt talán a nemzeti büszkeségnek is forrása lehetett volna, ha a nagykereskedők és vállalkozók számottevő része magyar etnikumú lett volna. De hát a hazai fejlődés nehezen megbocsátható szépséghibája, hogy ez a modern réteg túlnyomórészt idegen etnikumokból került ki.

Miért az idegenek? – A közkeletű karakterológiai választ megtalálhatjuk Martin Schwartzertől Fényes Elekig a korszak statisztikusainál, néprajzosainál, Horváth Mihály ipar- és kereskedelemtörténetében: a magyar jellem ellenérzéssel viseltetik a kereskedéssel, e „csalárd” mesterséggel szemben. Még

száz év múlva is az evidencia bizonyosságával szögezi le a magyar kereskedelem történetírója, Komoróczy György a sztereotípiát: „...a magyar társadalom érzés- és gondolatvilágának mélyén [...] mindig ott bujkált a kereskedelem-ellenes hangulat. Annak felismerése, hogy a kereskedelemre szükség van, csak felszínes volt, s alapjaiban nem változtatta meg a társadalom régi, rendi szemléletét”, amely egyedül a gazdálkodást tartotta „úri” foglalkozásnak.

Ez nemzeti jellemkép mellőzte az olyan tényeket, hogy a 15–16. században a nemesség jó része is üzletelt, és a magyar polgárságból kerültek ki a külkereskedelem két fő ága, a marha- és a borkereskedelem mesterei. Nem vett tudomást a 17. századi „refeudalizálás” romboló hatásáról, a városok erős hanyatlásáról sem, legfeljebb a tőzsérkedésből való kiszorulást panaszolta fel, mert azt is a gazdag bécsi kompániák, utóbb a görögök és az örmények sajátították ki. Tény, hogy a gazdasági hanyatlás korában a nemesség inkább a jobbágyterhek növelésével, a magyar polgárság pedig földbirtok és nemesség szerzésével igyekezett helyzetét konszolidálni. Így a nagykereskedelem mindinkább a hazai németek, a bevándorolt szerbek, görögök, utóbb a zsidók kezébe került.

A jelenség azonban nemcsak a magyar jellemből nem következett, hanem az ország különös sajátosságának sem mondható. Az idegenek feltűnően nagy szerepe egyetemes jelenség a kapitalizmus szellemének képviselőjében. Werner Sombart ezt a vándorló népcsoportok tulajdonságaival és helyzetével magyarázza. A vándor még a vallási vagy politikai okokból üldözöttek között is szelektált elem: általában a bátrabbak, a mozgékonyabbak, a tetterősebbek, az eretnekek, az újítók vágnak neki a bizonytalansággal teli helyváltatásnak. A bevándorlókat nem gátolják a honosok tradicionális és morális kötöttségei és szokáskultúrája. Ők – már csak a földtulajdon szoros kötöttségei és kötelezettségei miatt is – szükségképpen a vállalkozás, a haszonszerző üzletelés felé fordulnak. Ez a magyarázat jól értelmezhető a magyarországi helyzetre is.

Még mindig fennmarad azonban kérdésünk legvitatottabb és a legmeszebbre ható esszenciája: a kereskedő polgárság zömét tevő idegenek közül miért éppen a zsidóság? Egészen röviden említeném itt az általános – és bár szakszerű, de közhelyszerű – magyarázatot: a diaszpóra két évezredében, a létállapottá rögzült gettósorsban, a társadalomkívüliség állapotában szerzett és átörökített hajlamokat és képességeket, amelyek szükségképpen főként a kereskedésben, a pénzügyletekben érvényesültek. Évszázadok alatt fejlődött ki a gazdasági és tudományos spekulációnak az a kifinomult képessége, amelyet Max Weber a „racionális prófécia” modernizált változatának nevez. Most azonban a hazai zsidóság tagozódásának és tevékenységének két lényeges sajátosságát emelném ki.

Az egyik az a társadalmi szerkezet volt, amelyből jóformán teljesen hiányzott a földesúri és paraszti agrárnépesség. Ez a középosztály jellegű társadalom, amelyben a kereskedő elem dominált, kiváltképpen megfelelt a tőkés piacgazdaság követelményeinek, amennyiben a házalótól, a felvásárlótól az árendásig és a nagykereskedőig minden réteg megvolt, és egy vertikális hierarchiában helyezkedett el benne. Minthogy a zsidóság zöme az uradalmi központokban és a mezővárosokban, tehát az agrártermelés centrumaiban települt meg, a zsidó kereskedő népesség hierarchikus piramisa voltaképpen átfedte a főbb kereskedelmi posztok horizontális, vagyis földrajzi eloszlását. A batyus zsidótól a szabadalmazott nagykereskedőig tehát olyan hálózat alakult ki, amely egyrészt összeműködő *munkaszervezetként*, másrészt az *országos piac* keretében működött. Ez alkotta a magyarországi polgárosodási folyamatban annyira hiányolt *szerkezetiség* egyik alapformáját.

A másik előny szerző sajátosság a zsidó kereskedő-vállalkozó *beruházási stratégiája* volt. A birtokbírhatástól és a hivatalviseléstől eltiltott, a királyi és a püspöki városok zöméből kitiltott zsidó vállalkozó a felhalmozott tőkét másba nem is fektethette, mint ismét az üzletbe, újabb vállalkozásba. Így válhatott éppen a zsidó tőkés a kialakuló vállalkozórét legszámosabb és legsikeresebb csoportjává. Ehhez járulékos sikerfaktorként a napóleoni háborúk csaknem két évtizedes konjunktúráját is hozzászámíthatjuk, mint olyan időleges lendítőerőt, amely a zsidóság elitjének vállalkozóvá avanzsálását nagyban előmozdította.

*

Eddig a régi gondolatmenet váza. Volt azonban a zsidóság meghonosodásának és felemelkedésének olyan meghatározó feltétele, illetve társadalmi és politikai környezete, amelyről eddig nem szóltunk: a befogadó társadalom elitje, a *magyar birtokos nemesség*. Vitán felül áll, hogy a társadalom nemesi elitje – itt méltán kiemelhetjük a legrangosabb arisztokrata családokat – nemcsak Európában ritka türelmet és jóindulatot tanúsított a betelepülő zsidók iránt, hanem jogi és gazdasági kedvezésekkel is igyekezett birtokain megtartani őket. Nem tagadható, hogy e nagylelkűségben fontos szempont volt az anyagi érdek, a birtokok jövedelmezőségének növelése, a kereskedelmi és kölcsönügyletek bonyolításának eredményessége is. Roppant egyszerűsítés lenne azonban ezt a kitüntetett pozíciót a jobb nemesi családokban tartott „házizsidó” vagy a Habsburg-típusú udvari szállító, bankár, a *Hofjude* szerepével azonosítani. Ennek gyökeresen ellentmond az óbudai Zichyk, a kismartoni Esterházyak, a Batthyányak, a Károlyiak és mások „judeofiliája”. Ebben nem – vagy nem elsődlegesen – a birtokmeliorizáció finanszírozásai, sem pedig, másfelől, a felvilágosodás humánus szelleme játszott a döntő szerepet. A 18.

századvég és a kora reformkor felvilágosult mágnásai és nemesi elitje nemcsak birtokban, hanem országban, nemcsak meliorizációban, hanem modernizációban is gondolkodott. Magyarországon ugyanis a Közép-Európában általános, felülről irányított modernizációnak egy sajátos válfaja valósult meg: nem az abszolút központi hatalom, hanem az ország nemesi vezető rétege kezdeményezte és támogatta a modernizálást. A megújítás gondolatai és tervei felmerültek már az 1790. évi országgyűlésen s az általa kiküldött bizottságok operátumaiban, főként Skerlecz Miklós és Berzeviczy Gergely munkáiban. Realizálásuk azonban a 19. század elején indult meg a nyelvújítással, Kölcseyvel, Wesselényivel és főleg Széchenyi ércnél maradandóbb opuszával.

A modernizálás a mi régióinkban nem gyárépítéssel, hanem a szabadság és nemzet új eszményével, a kulturális szférában kezdődött, ám az 1820-as évektől kezdve egyre inkább a *polgár* fogalom újraértelmezése került előtérbe. A polgár immáron nemcsak a városi civist, a nemesség alatt álló, de elismert rendet jelentette, hanem az ország minden lakosát, az állampolgárt, akinek legfőbb értéke már nem a vitézkedés, a *bellica virtus*, hanem a *polgári erény*: a közönzetlen szolgálata. Új erények, a szolgálat és szorgalom sarjadtak a reformkor hajnalán, amelynek jelszavát Kölcsey fogalmazta meg tömören: a polgárt csak közös érdekekkel lehet hazához kötni, „s az érdek csupán két szó: szabadság és tulajdon”. Ez az eszme sugárzik Széchenyi műveiből, ez Deák ez idő tájt fogalmazott programjából. Nem a születés teszi az embert valóságos nemessé, hanem „a polgáriság – civismus – dicső koszorúja”, mondja Széchenyi a *Világban*. Tudtommal először fordul elő a „civismus” a *civilizáció*, ez pedig a „polgáriság”, azaz a *polgárosodás* alakjában. Ámde Széchenyi túl is lép az önzetlen honszeretet nemesi humanitásán, és a polgári erény fogalmába beemeli az érdekeket. Semmilyen ékes és szívre ható szónoklat, írja, nem fog annyira a javításra buzdítani, mint „egy száraz számolás, amely a nyereséget bizonyolja”. „Félre ezért minden pompás és fényes ajánlással, melly enthusiasmust gerjeszt s feneké nincs [...] s előre inkább a hidegvérű s józan számlálással, mert gazdálkodásban, kereskedésben csak haszon vagy nyereség reménye mozdít.” Széchenyi minduntalan kárhoztatja a testi-lelki restséget. Nem titkolja, hogy többre becsüli az ügyes kereskedőt a hanyag gazdánál. Milyen kimenetelű lehet az olyan viadal, ahol egyrészt „a tudatlan, gondatlan, adósságokba merült természetű, másrészt pedig az ügyes, éjjel-nappal fáradozó s pénzes kereskedő áll? [...] Minden enthusiasmus, török muzsika, tárogató-síp, káromkodás, zsinóros nadrág [...] semmivé válik a jól elkészült katona [...] előtt.” Sőt, még azt az osztályos társainál alkalmasint népszerűtlen, sőt illetlen kérdést is felteszi, hogy: „Nem száradna-e sorra minden productuma, ha azt házánál nem keresné zsidó?”

Széchenyinél azonban nem önmagában a munkálkodásnak, hanem a jól szervezett, hasznos munkának van becsülete. A szorgos, szervezett iparkodást, amelynek korszerű példáit Angliából hozta magával, annyiszor emlegette, hogy a köznyelvbe már „*ipar*” formára rövidítve terjedt el a modern üzemi termelés, a *gyáripar* megjelölésére.

A Széchenyi-opusz nagyszabású modernizációs program volt, ő maga nemcsak buzdította, támogatta, hanem személyesen is gyakorolta a vállalkozást, és becsülte a vállalkozót mint a modern gazdaság egyik pillérét. Keveset gondolt vagy gondolkodott azonban a polgári középosztály emancipációjáról, társadalmi-politikai helyéről a szükségképpen átalakuló struktúrában. Ez a negyvenes évek radikális reformereinek lett központi témája és gondja. Kossuthot, amikor a modernizálás mellett agitál, amikor Kereskedelmi Társaságot, Védegyletet szervez, nem csupán a nemzeti gazdaságpolitika ideálja vezérli, hanem a társadalmi szervezet veszedelmes egyoldalúságának, a polgári középosztály hiányának felismerése is. „Honunk kifejlése csak egy tisztességes középrend minél hamarabbi keletkezésével lehetséges.” Az iparosodás, írja Batthyány Lajosnak, „immár a civilizatio egyik hatalmas mozgonya, az országos jólét egyik támaszoszlopa”. A vállalkozó nemzeti jelentőségre emelkedett, a nemzeti önállás egyik erős eleme lett. Ezért mondja Eötvös, hogy a polgárság alkotmányjogi leértékelése káros a reform szempontjából. „Nem tettünk semmit, mi által a polgári osztályban nemzetiségünk iránt érdeket gerjeszthetnénk.” Ha az alkotmány fenntartása a nemzet aránylag „legmíveltebb osztályát nem érdekli, ha azok, kik ipar s kereskedelemmel foglalkoznak, kiknek a haza kifejlődése személyes érdekekben fekszik, az alkotmányt e kifejlődésre károsnak tartják”, akkor nem soká tartható fenn az, amelyhez csak a nemesség ragaszkodik.

Kossuth, Eötvös és társaik teljesen tisztában voltak vele, hogy a polgárság zöme német és zsidó, de ez egyáltalán nem tetézte a polgárosodás okozta gondjaikat. A hazai polgárokat Hungarusnak, tényleges vagy leendő magyarnak tekintették, és támogatták, sürgették az adminisztrációt. Kossuth a fejlődés evidenciájaként nyilvánította ki, hogy az új középrendnek magyarnak kell lennie, másnak lennie nem szabad. A szabadság, egyenlőség, nemzetiség programját tehát tömören úgy fogalmazta, hogy a nagy cél *a nemesség polgárosodása, a polgárság magyarosodása és a jobbágyság felszabadítása*. Igaz, e programnak volt – nem is kevés – ellensége és ellenfele, és nemcsak Bécsben, hanem az arisztokrácia, a konzervatív birtokosok, a kisenemesség körében is, a reformnemzedék azonban nem tekintette a kapitalizmust idegennek, a magyar társadalomra kívülről ráerőltetett, „anorganikus” képződménynek. És ha e nemesség polgárosodásának s a szabadság géniuszától ihletett magyarosodásnak hitét sok illúzió fonta is át, a nemzeti liberalizmus modernizációs programja egészében,

irányában reális volt, belőle 1848-ban és a következő időszakban a polgárosodás lényeges reformjai megvalósultak. Ezek alapozták meg a modern, polgárosodó Magyarországot.

*

A megvalósulás folyamatát azonban kezdettől súlyos konfliktusok deformálták. Az átalakulás tengernyi perrel, a jobbágyszolgáltatások elvesztésével, adófizetéssel terhelte a közép- és kisbirtokos nemességet. Hamarosan kitűnt, hogy nem tudnak megbirkózni a tőkés piacgazdaság követelményeivel, nagy részük eladósodik, és idővel földjevesztve lesüllyed. Így történt volna ez bármely országban és rendszerben, de a magyar közvélemény – mindig is hajlamos lévén a tisztán gazdasági vagy belpolitikai konfliktusokat a nemzeti sérelmek zsinóros mentéjébe öltöztetni –, a nemesség hanyatló része kezdte az egész modernizálást osztrák importnak, a polgárosodást pedig hagyományellenes újításnak tekinteni. A konzervatív ráncokat egy ideig elfedte a passzív ellenállás legitím semmittevése, habár hamar kitetszett, hogy a passzivitás mögött az ősi tunyaság hagyománya rejlik. Vajda János a *Polgárosodás* című pamfletjében ostorozza a középbirtokosok tunya szenvtelenségét, a „burgernek” nevezett polgári osztály lenézését, kevés önfeláldozást, még kevesebb valódi polgárerényt, a fokozatos szegényedést mellett a régi nagyúrhatnamságot, „amelyek mind nagyon nem modern civilizáció szellemével rokon, de valódi pogány ázsiai erkölcsök”. „Például hogyan lehessen az tökéletes kalmár jellem, aki annyit tud a kereskedéshöz, hogy [...] a kalmár de facto nem is lehet más, mint [...] tetőtől talpig megrögzött gazember?”

Kifejezett kapitalizmusellenesség, a polgárosodásban való csalódás mint közhangulat a kiegyezés után kezdett sűrűsödni, amikor kitűnt, hogy a nemzeti liberális kormány sem tudja feltartóztatni a dzsentrif hanyatlását. A kiábrándulást jelzi az 1873. évi válságot követő politikai depresszió, a kormányzó Deák-párt felbomlása, a konzervativizmus zászlóbontása és a közhangulatra érzékeny irodalom a hetvenes években. Ha az irodalom jeleit a szakpróza nyelvére fordítjuk, három csaknem egyidejű műben bukkanhatunk rá a polgárosodás hitének megfogyatkozására vagy hitehagyásra.

Az egyik Jókai *Fekete gyémántok* című regénye (1870). A népszerű hős Berend Iván tőkés, bányatulajdonos, egyben tudós, feltaláló, mérnök, akit az értékörzés motivál, nem a profit. Jóságos a munkásaihoz, megosztja velük a hasznot, sőt az életét is. Jó ember, ergo rossz kapitalista, de igaz gentleman a nemtelen üzérkedés tülekedő világában. Berend egy sosem volt kor sosem létezett hőse, a polgárosult magyar nemes eszményképe, de már csak utópia, a nemesi polgárosodás tovatűnő utópiája.

A másik mű, amely címében is jelentéshordozó, Arany László verses elbeszélése, a *Déliabok hőse* (1872). A sok földet, kalandot megjárt ifjú nemes, Hűbele Balázs, nagy reformtervekkel tér haza Angliából. Barátai azonban nem értik meg, közönyösen fogadják, vagy megmosolyogják, nem is annyira a tervet, hanem a tettet. Az eltunyult vidékkel szemben a pezsgő-nyüzsgő főváros áll. Ott virul az üzlet, s vele a kíméletlen hajsza a pénz, a siker után. Van-e ebből a dilemmából kiút? Kiút nincs, de megoldás van: öncsalás vagy beletörődés. „Kinek reménye sánta, hite kétés, / Jelene unott, jövője szűk körű / Múltjába néz... s vigaszt nyer egy kis öncsalástól.” Vagy belemerül a mocsárba. „Az ember jól is érzi tán magát, / Nem száll biz onnan ég felé soha, / De a fekhely különben jó, puha.” Íme: a délibábbbá légiessült reformprogram. A harmadik jelzés Asbóth János kortörténeti esszéje, a *Három nemzedék* (1873). Asbóth itt kettéválasztja a reformnemzedék összetartó vonulatát egy Deák–Arany és egy Kossuth–Petőfi ágra. Az előbbi voltaképpen konzervatív reformer, az utóbbi radikális forradalmár. Az igaz magyar és korszerű vonulat a deáki, írja a konformista, de egy átköltött deáki, állítja a konzervatív Asbóth. Az újjászülető konzervativizmus politikai legitimációját a társadalmi fejlődésünkben nyeri: nálunk nem alakult ki nyugati formátumú középosztály. A hazainak csekély a politikai súlya, jórészt nem is „magyar fajú, habár jó magyar érzelmű”, de „hiányzik belőle azon nagy vonás, mely nélkül politikai vezetőszerp nem létezik”. Ez a hagyományörző, de reformer nemesség kiváltsága. Íme, a nemesi polgárosodás eszméjének megtagadása, az újkonzervativizmus korai prologója.

*

A modernizáció feltételei a múlt század végén gyökeresen megváltoztak. A liberális rendszer stabilitását a társadalmi és politikai konfliktusok ingatták, a gazdaságot az immanens ellentmondások rendítették meg. A verseny szabadsága koncentrációt, ez monopolizmust érlelt, a monopólium és protekcionizmus viszont a szabadságot korlátozta. A századfordulóra a fináncstőke és az államhatalom olyan mértékben megerősödött, hogy statisztaszerepre ítélte a parlamentet, a hagyományos pártokat, és megteremtette a nem parlamentáris befolyásolás új formáit: az érdekszövetségeket. A század utolsó évtizedeit megülő mezőgazdasági depresszió életre hívta a gazdaszövetségeket, meglendítette az európai agrárius mozgalmat. Az agráriusok már nem a restaurációt visszasíró feudális földesurak voltak, hanem nagyrészt korszerű gazdák, akik a földbirtok szabad forgalmát, a tőzsdéi spekulációt, általában a fináncstőke uralmát opponálták. Fő követelésük, a mezőgazdasági protekcionizmus antimodernizációs programot takart, de már nem restauratív, hanem redisztributív tendenciával. Az újkonzervatív elmélet és a propaganda francia és főleg német

szellemi műhelyekben készült. A magyar földbirtokosokra leginkább Rudolf Meyer és Adolph Wagner (*Verein für Sozialpolitik*) és az osztrák Karl von Vogelsang nézetei hatottak.

Nem kívánom most az ismert nézeteket, a tőke bűnlajstromának vádpontjait felsorolni. Itt csupán két új keletű eszmei-politikai tételt emelnék ki, amelyek Magyarországon is hatásosnak bizonyultak. Ismeretes, hogy amióta csak a konzervativizmus a kapitalizmussal párviadalra kelt, mindig is a népbarát szociálpolitika vértetében lépett fel. A századvégen azonban a szociálreform olyan demagóg hangokat ütött meg, hogy vészes közelségbe került a szocializmussal. Ezért az újkonzervatívok szükségesnek tartották, hogy a keresztényi méltányosság nevében vagy a nemzetvédelem bajnokaként határolódjanak el a szocialistáktól. Az egyik fogás a kapitalizmus és a szocializmus rokonságának, titkos szövetségének kimutatása volt. Az intencionális tőke és az intencionális munka látszólag éles ellentétben, valójában közös platformon állnak, fejtegette Károlyi Sándor, az agráriusok vezére. „Mindkettő vándorol, az egyik a magasabb kamat, a másik a magasabb munkabér után... Szabad tőke és szabad munka nem köti magát a nemzeti nyelvhez, s azt az összetartozandósági érzetet, mely a lekötött tőke körül a család, a nemzetiség, az állam fogalmában jut kifejezésre, nem respektálja.” A tőke kozmopolita, és szemben áll a kötött tőkével, „melynek jellege nemzeti és lokális”. A nemzeti társadalmat tehát két igazi veszély fenyegeti: a kartellbe tömörülő tőke abszolutizmusa és a proletárság anarchizmusa. A nemzet léte és jóléte szempontjából a tőkés és a munkásosztály azonosítható.

A nemzeti hivatástudatot, a konzervativizmus eme új vonását kiegészítette a nacionalizmusnak az a befelé fordulása, amely az akkortájt kivirult rasszizmusból és a fellobbant antiszemitizmusból szívárgott át az agrárius ideológiába. Ez az élesen antikapitalista nacionalizmus a fő ellenséget már nem Bécsben vagy a hazai nemzetiségekben látta, hanem az asszimiláció során a nemzettestbe furakodott idegen elemekben, mindenekelőtt a zsidóságban. Az agráriusok a kapitalizmus eredete és „faji jellege” felől ragadták üstökön a zsidókérdést. Rájöttek, hogy a kapitalizmus nem azért szerves, idegen képződmény, mert egykoron külföldről, Ausztriából importálták, hanem mert zsidó tőkészek kaparinították meg és irányították a modernizálás uralmi pozícióit. Az újkonzervatív ideológia és propaganda tehát a zsidóságot a kapitalizmussal azonosította, és mint idegen, nép- és nemzetrontó elemet diszkvalifikálta.

Az agrárius újkonzervativizmus befolyása a dualizmus utolsó negyedszázadában fokozatosan és jelentékenyen megnőtt. A szorosán vett földbirtokosokon és dzsentri társaságokon túlmenően szociális programja az antiliberalis kispolgárságot, nacionalizmusa a polgári értelmiséget vonzotta, az agrárius

szövetkezetek pedig a parasztság körébe is behatoltak. Ez a széles társadalmi-politikai áramlat a századelőn két ágra szakadt. A radikális jobboldal a szélsőséges nacionalizmus, a rasszizmus, elsősorban egy erősen antiszemita antikapitalizmus hirdetője lett. A másik ág a keresztény nemzeti gondolatot tűzte zászlajára, erős antiliberalizmussal, egyértelmű polgárelenességgel és mérsékelt szociális reformprogrammal.

*

Az újkonzervativizmus e két ágának folytatója és az első világháború utáni újjraalapozója a roppant szuggesztív, szinte profetikus író, Szabó Dezső, és a nagy tudású, koncepciózus történész, Szekfű Gyula lett. Szabó Dezső a romantikus antikapitalizmustól a háború előtt és főként alatt jutott el a valóságismeret faji relativizálásához, egy markánsan irracionális, intuitív-érzelmi fajelmélethez, amelynek alaptétele egy „magyar szocializmus” volt, amiben a magyar nem a 19. századi politikai nemzetet, hanem a fajt jelentette, a szocializmus pedig a harmadikutas teóriának egy sajátos, lebegtetett változata volt, nemcsak politikai gazdaságtani értelemben, hanem a zsidó tőkeuralom és a germán imperializmus közti magyar sziget utópiájában is.

Vele szemben Szekfű – elsősorban a *Három nemzedék* – hatását a történeti tényanyagra épített, racionális érvelésnek, az összeomlást követő tudati válság idején a reális és logikus benyomást keltő koncepciójának köszönhetette. Szekfű e munkája és annak sokszólamú kritikája ebben a körben ismeretes. Szakmai szempontból csupán annyit tennék ezekhez hozzá, hogy Szekfű nem ismerte a korai kapitalizmus történetét, a hazai tőkés vállalkozó eredetét, és a kiegyezés utáni gazdasági fejlődést sem kutatta, hanem jószerint átvette az újkonzervatív publicisztika szelektált tényeit, érveit. E kifejezetten publicisztikai írásában nem is tartotta fontosnak a források kutatását, tehát nem a feltárt tényekből alkotta meg a koncepciót, hanem a kész koncepcióhoz idomította a tényeket.

A nacionalista antiliberalizmus gyökerei a századvéghez – persze nem a fin-de-siècle-dekadenciához, hanem a fin-de-siècle-konzervativizmushoz – nyúltak vissza, de a gyökerek az 1918-as összeomlás traumatikus állapotában erősödtek meg. Ekkor nőtt fel a népi írók fiatal nemzedéke, akiknek a munkássága nagy mértékben befolyásolta a magyar politikai gondolkodást, az önismeretet, az egész 20. századi eszmetörténetet. A népiek elfogadták a kapitalizmus anorganikus jellegéről és idegenségéről kialakult koncepciót, mégpedig két erősen eltérő értelmezésben. Az egyik magát a kapitalizmust, az idegen tőkeuralmat tette felelőssé a magyar társadalom bajaiért, a másik a feudális struktúra továbbélésében, a nemesség túlsúlyában kereste a torzulások okait. Az első jellemzésénél Németh László, a másodiknál Erdei Ferenc írásait használom.

Németh kezdettől fogva a kapitalizmus ellenségének vallotta magát, a magyar szellem „felhígulását” a polgárosodással együtt járó asszimilációnak tulajdonította. „A minőségért forrongó ember – írta a *Tanú* programadó cikkében – ellensége a mai társadalom minden életformájának. Gyűlöli a tőkést, aki [...] semmihez sem ért. Megveti a hivatalnokot, a cserekereskedelem élősdijét. De megveti a mai munkást is, aki beáll a mozgóláncba, [...] s nincs alkalma kiválni.”

A magyarság ebben a torz rendszerben nem tud boldogulni. Élhetetlenségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy „kapitalizmusát albérletbe adja, úgy, hogy a nagy ipari fejlődésnek a szervei nem belőle nőttek ki, hanem belenőttek”. A bajok egyik forrása tehát a kapitalizmus idegensége, hiszen egy ország önállóságából, jellegéből több marad meg ott, írta, „ahol a kapitalizmus a nemzet szelleméből bontakozik ki, erényei a népi erényekből táplálkoznak, és kevesebb, ahol a kapitalizmus jövevény”. Ezzel összhangban több helyütt kiemeli, hogy a magyarországi kapitalizmus társadalmi-politikai szellemét a zsidóság szabta meg. Ebben a kérdésben, voltaképpen Szekfüvel egyetértésben, a magyar vezető réteget is elmarasztalja. Minthogy a kiegyezés után a magyarság, írja a tényektől nem zavartatva, „ellenzékben maradt, egyre több renegátot kellett bevonni az ország leggyengébb vagy legközőmbösebb »népeiből«: svábból, tótból, zsidóból. [...] A kiegyezéssel magyar államnak szüksége volt a zsidóféle elemre, előbb az államcsinálásban, aztán az ellenzéken” – és persze a gazdasági életben. A bajok tehát mélyen, a dualista rendszer szerkezetében, a hazai kapitalizmus jellegében és jellemében rejlettek.

A társadalmi struktúra tudományos elemzését legalaposabban Erdei Ferenc végezte el. Németh Lászlóval szöges ellentétben Erdei abból indult ki, hogy már a magyar feudális társadalom is „szerencsétlenül elfajult és elromlott struktúra volt”, nem olyan kiképzett és tagozott munkaszervezet, mint a Nyugat egykori rendi társadalmi. „A mi rendiségünk egyszerűen *uralmi rendszer* volt.” Általában a kelet-európai társadalmakban „sem a technikai, sem a társadalmi-politikai forradalom nem ment végbe”, tehát a struktúra rendi formái hosszú ideig fennmaradtak. „Ilyenformán ide kívülről és fölülről tört be a termelés kapitalista rendszere, [...] ezek a társadalmak nem fejlődtek a maguk útján kapitalista gazdasági szerkezetté, [...] hanem kívülről kapitalizálódtak.” „A rendi társadalom kötetlenebb elemeiből és igen nagy részben idegenekből állott össze ez a polgári társadalom, s mint külön, modern társadalomszerkezet szerveződött meg a továbbélő történeti társadalomszerkezet mellett. Tehát egyszerre gyarmatias képződmény lett és »idegen test« a társadalom általános szerkezetében.”

Minthogy a magyar polgári átalakulás felemás maradt, érvel tovább Erdei, a nemzeti társadalom is az egykori nemesi nemzet társadalomszerkezetének lett

közvetlen utóda és folytatása. Polgárosodásunkban tehát olyan sajátos helyzet állt elő, hogy a társadalmi és a politikai vezetést teljesen a dzsentri „úri” középosztály tartotta kezében. Ennek árnyékában folyt a kapitalizmus kiépülése, amelyet az osztrák tőke német, cseh és zsidó vállalkozókkal végzett el.

Erdei koncepciójának kulcsfogalma a *struktúra*. A strukturalizmusban tanárát, Hajnal Istvánt követte, aki viszont a német társadalomtudományt, Max Webert, Ferdinand Tönniest, Alfred Vierkandtöt tekintette mintának. Hajnal értelmezésében egy társadalom akkor volt erős, ha szerkezete *organikusan* épült fel, és továbbfejlődését nem a kívülről behatoló racionalitás, az *intellektualizmus*, hanem a szokásszerűségeen alapuló szakszerűség irányította. Ilyennek tekintette Hajnal a középkori írásbeliség elterjedését és a technikai civilizáció kis műhelyekben, kis újítások során végbement szerves fejlődését, mindaddig, amíg a tőke és a szervező intellektus kívülről be nem hatolt. Ez a koncepció erősen befolyásolta Erdeit és a népiek szociológiai műveltségű íróit. Erdei alapfogalomként operált az *organikusság* kifejezéssel is: ezen a nyugati társadalom „szerkezetiségének” töretlen kontinuitását értette.

*

Gondolatmenetünkben elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amikor egy eszmerendszer axiómáját, az organikus fejlődés tételét kell kritikailag megvizsgálnunk. Az organikus mint *sui generis* biológiai fogalom egy szervezet fejlődésének programozottságát, vagyis egy eleve adott programtól való determináltságát jelenti. Alkalmazható-e ezt a fogalom a társadalomra, a történelemre, amelynek fejlődése nem szorosan determinált, nem egy teleologikusan kitűzött végcél felé halad előre? Tudományosan, úgy vélem, nem alkalmazható. De jól használható irodalmi metaforaként és ideologikus fegyverként, mint ahogyan a német romantika forgatta is az organikus tradicionalizmust a felvilágosodásban fogant racionális tervezettség ellenében. A konzervatív organicizmus az idők rendjén politikai ideológiává terebélyesedett, az elkerülhetetlen változások fokozatos bevezetésének jelszavává. Kétségtelen, hogy a nyugati típus mélyebben és teljesebben alakította át a feudális társadalmat, mint a közép- és kelet-európai. De vajon ezért ez lenne az organikus, valamint szociológiai biológizmus mintaképe, a *többi* meg születésétől fogva nyomorék?

A magyar népiek szembefordultak a feudális múlttal és maradványaival, de elvetették és elítélték a kapitalizmust és reprezentatív tőkés csoportját, a zsidóságot is. A hagyományos vezető rétegek, a dzsentri és a zsidó középosztály helyett a parasztsághoz és a népi kötődésű értelmiséghez fordultak. Közeledtek, barátkoztak a szocializmussal is, de alig kapcsolódtak az idegennek tekintett munkássághoz. Sem kapitalizmus, sem munkás-szocializmus: maradt a

„harmadik út”, amelyet keresgélve elutasították a kapitalizmust mint népellenes kizsákmányolót és mint anorganikus, a magyar jellemtől idegen rendszert, amelyet idegenek hoztak, használtak és élveztek.

*

Volt aztán a magyar és a szomszéd országok közéletének egy harmadik jelentős irányzata is, amely a második világháború után tömegmozgalommá szélesedett és hatalomra került: a kommunizmus. A kommunisták nem nemzeti, származási alapon vagy versenytársként harcoltak a tőkés rendszer ellen, hanem az osztályharcos szocialista elvek, a marxizmus–leninizmus ideológiája alapján. Ennek megfelelően élesen szembefordultak az agráriusok újkonzervativizmusával és a harmadikutas népiekkel is. Ez a három szögesen ellentétes érdekű, eszmeiségű áramlat és mozgalom egyetlen ponton, az intranszigenz antiliberalizmusban és egy érzelmi töltésű polgárelenességben találkozott vagy legalábbis érintkezett egymással. Elvbarátságra, szövetkezésre még alkalmasan is alig került sor, de a széles közvéleményben, beleértve a népi közvélekedést is, az antikapitalista indulatok, ellenszenvek áthatották egymást, és a mögöttes motivációra, a társadalmi utópiákra való tekintet nélkül összemósították. Az inkonzisztens elemekből olyan eszmekeverék keletkezett, amelyet az irracionális előítéletek érzelmi konzisztenciája forrasztott össze. Így formálódott ki az antiliberalizmusnak, a polgárelenességnek roppant széles, a földbirtokosoktól és a dzsentri középosztálytól a népi értelmiségig, a parasztokig terjedő, még a munkások egyes csoportjait is magához vonzó társadalmi bázisa. Az a sajátos helyzet állott elő, hogy amíg a liberális tőkés rendszert kíméletlen kizsákmányoló módszerei, a népellenesség és az idegenség bélyege miatt hatalmas tömegek gyűlölték, ugyanők dicsérettel, sőt nosztalgiával emlékeztek vissza a békekor prosperitására, a vasútépítésre, Budapest világvárossá emelkedésére. De e két jelenség a tudatban nem kapcsolódik össze. Tegyük hozzá a mai sajátosságot: ámbár az antikapitalizmus objektív alapja fél évszázad alatt elenyészett, az ellenszenvek – mint hagyomány és sztereotípa – itt maradtak.

*

Eddig a történeti eszme-futtatás. Ismét elmondhatom: e gondolatsorból távlatos, máig ható következtetéseket lehetne levonni. De ez nem az előadásom feladata. Szinte hallom Ránki György figyelmeztetését az összehasonlíthatóság szigorú kritériumairól és Szűcs Jenő intését: a történelem nem példatár, nem lehet belőle napi használatra kész tanulságokat levonni. Hadd fejezzem be a székfoglalómat e két kitűnő, nagyon kedves barátom emléke előtti tisztelgéssel.